

КАРТИ СМЕРТІ

Найбільше потерпіли лісостепові які не відігравали провідної ролі

ПРОЕКТ. Фахівці Українського наукового інституту Гарвардського університету й Інституту

Скільки людей загинуло під час Голодомору і де саме він завдав найбільшій втрат: на півдні, сході, можливо, на півночі чи у центрі України? Ці питання поставила перед собою група американських та українських науковців, які протягом останніх кількох років працювали над започаткованим Українським науковим інститутом Гарвардського університету проектом «Мапа: інтерактивний атлас України». Проект реалізується за активної підтримки Фонду Катедр українознавства у Сполучених Штатах Америки, Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи та Інституту історії України НАН України.

Про роботу над цим проектом розповідають директор Українського наукового інституту Гарвардського університету професор Сергій ПЛОХИЙ та провідний науковий співробітник Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи НАНУ Наталія ЛЕВЧУК.

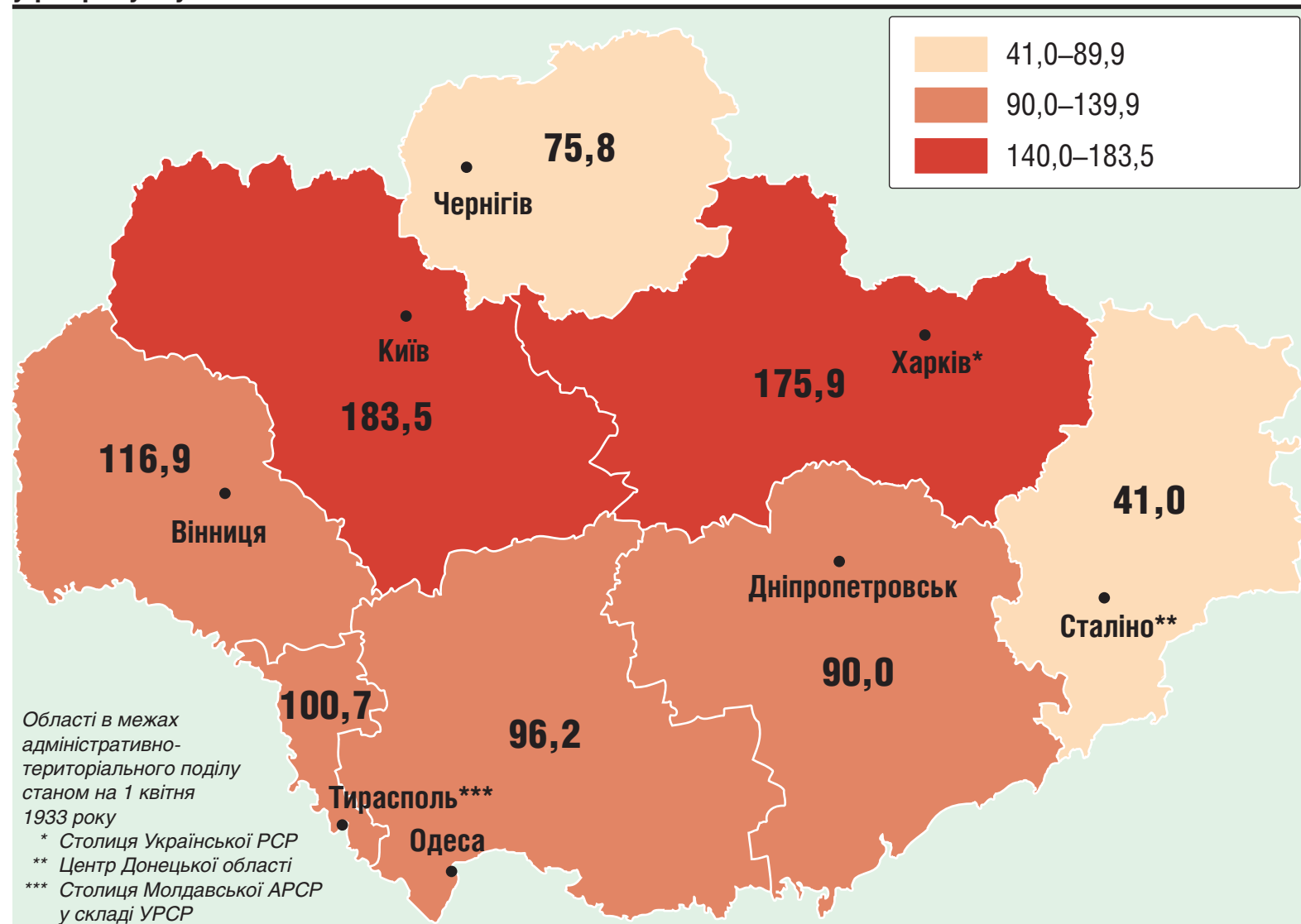
— На міжнародній конференції з історії Голодомору, яка проходила 5 листопада цього року в Princeton Club Нью-Йорка, відбулася презентація першого модуля атласу з назвою «Інтерактивний Атлас Голодомору». Під час його створення науковцям довелося подолати чимало перешкод, головною з яких був брак науково вивірених даних про кількість та місце померлих під час Голодомору.

Із часу відкриття архівів наприкінці 1980-х років оцінки демографічних втрат України внаслідок голоду 1932–1933 років присвячено велику кількість публікацій, але й досі немає консенсусу щодо підсумків втрат населення. Діапазон оцінок людських жертв, проведених різними дослідниками, коливається в межах від 2,6 до 5 мільйонів осіб. Такі розбіжності значною мірою пов'язані, по-перше, з нестачею детальної демографічної інформації; по-друге, некритичним використанням даних, які часто потребують корекції; по-третє, надзвичайним рівнем політизації питання Голодомору, що призводить до жорсткої суспільної полеміки.

Варто зазначити, що у більшості досліджень демографічних наслідків голоду 1932–1933 років в Україні дискутуються загальні масштаби втрат населення, тоді як регіональні розробки представлені головним чином вивченням політичних та економічних обставин голоду в окремих регіонах, збірними архівних документів і свідчень очевидців. Брак детальніших досліджень втрат населення на регіональному рівні пояснюється, з одного боку, неузгодженістю й суперечливістю оцінок загальної кількості людських жертв в Україні, а з іншого — труднощами методологічних підходів та потребою в детальних регіональних статистичних даних.

Нову оцінку втрат населення України внаслідок Голодомору провели дослідницький колектив у складі Омеляна Рудницького, Наталії Левчук, Павла Шевчука та Алли Савчук з Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи НАН України та Олег Воловина з Університету

Карта 1. Втрати через надсмертність в областях України внаслідок голоду в 1933 році, у розрахунку на 1000 населення

Області в межах адміністративно-територіального поділу станом на 1 квітня 1933 року
* Столиця Української РСР
** Центр Донецької області
*** Столиця Молдавської АРСР у складі УРСР

Джерело: Український науковий інститут Гарвардського університету

Північної Кароліни (США) в рамках проекту «Інтерактивний Атлас Голодомору». Атлас Голодомору — електронна географічно-інформаційна система, яка надає значні можливості для відтворення й аналізу широкого переліку соціально-економічних та демографічних показників періоду 1920–1930 років, над створенням якої в Гарварді працювали Генадій Побережний, Костянтин Бондаренко та Джозеф Ліві.

У межах цього наукового проекту проведено оцінку демографічних втрат України внаслідок голоду 1932–1934 років на національному, обласному та районному рівнях окремо для міського та сільського населення. При цьому демографічні втрати складаються з прямих (надлишок смертей) і непрямих (дефіцит народжень). Вони розраховуються як різниця між реальною кількістю смертей і народжень в умовах голоду та їхньою гіпотетичною кількістю, яка могла б бути за умови відсутності голоду. Для розрахунку втрат було використано методи демографічної реконструкції, тобто

ТАБЛИЦЯ 1. Демографічні втрати України внаслідок голоду 1932–1934 років				
	1932	1933	1934	1932-1934
Абсолютне число, тис.				
Надлишок смертей	250,0	3529,2	163,3	3942,5
Дефіцит народжень	67,1	267,7	251,2	586,0
У розрахунку на 1000 населення				
Надлишок смертей	8,0	119,5	5,9	133,5
Дефіцит народжень	2,1	9,1	9,0	19,8

повномасштабне відновлення демографічної динаміки країни та її регіонів, зокрема чисельності населення та основних складових її зміни за певний період.

Найважливішою повна статистична інформація дала змогу

1933 року найбільше потерпіли райони не південних зернових областей, а лісостепові райони Київської й Харківської, які відзначалися низькими темпами колективізації та отримали нижчі обсяги державної продовольчої допомоги і позики.

реконструювати узгоджені динамічні ряди чисельності й динаміки природного та міграційного руху населення України та її регіонів (дефіцит народжень) в умовах голоду та їхньою гіпотетичною кількістю, яка могла б бути за умови відсутності голоду. Для розрахунку втрат було використано методи демографічної реконструкції, тобто

реконструювати узгоджені динамічні ряди чисельності й динаміки природного та міграційного руху населення України та її регіонів (дефіцит народжень) в умовах голоду та їхньою гіпотетичною кількістю, яка могла б бути за умови відсутності голоду. Для розрахунку втрат було використано методи демографічної реконструкції, тобто

смертей у докризовий період і особливо у період голоду, а також навмисними фальсифікаціями.

В основу демографічної реконструкції покладено дані трьох переписів — 1926, 1937 і 1939 років, підсумки яких були критичні, зокрема для восьми регіонів України: Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Київської, Одеської, Харківської, Чернігівської областей та Молдавської АРСР. Необхідність переходу до рівня низових адміністративних районів зумовлена тим, що області на той час були великими за площею й включали території з різними природними й економічними зонами, відрізнялися за рівнем урбанізації, господарською спеціалізацією, рівнем колективізації та іншими соціально-економічними чинниками й політичними обставинами, що мали специфічний вплив на життєдіяльність населення в умовах голоду. Тому наступним етапом стало проведення оцінки втрат населення на районному рівні, зокрема виконано оцінку втрат через надсмертність в 1933 році для 392 районів у межах адміністративного поділу України станом на квітень 1933 року.

За результатами проведеного дослідження загальні втрати населення України внаслідок Голодомору оцінюються в 4,5 мільйона осіб, зокрема 3,9 мільйона осіб через надсмертність та 0,6 мільйона втрат ненародженими фізіями й структуру таких фальсифікацій, зроблених задля приховування реальних масштабів наслідків Голодомору.

Оцінку прямих (через надсмертність) і непрямих (дефіцит народжень) втрат населення на обласному рівні проведено в межах адміністративно-територіального поділу, який існував в Україні протягом 1932–1937 ро-

ків, зокрема для восьми регіонів України: Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Київської, Одеської, Харківської, Чернігівської областей та Молдавської АРСР. Необхідність переходу до рівня низових адміністративних районів зумовлена тим, що області на той час були великими за площею й включали території з різними природними й економічними зонами, відрізнялися за рівнем урбанізації, господарською спеціалізацією, рівнем колективізації та іншими соціально-економічними чинниками й політичними обставинами, що мали специфічний вплив на життєдіяльність населення в умовах голоду. Тому наступним етапом стало проведення оцінки втрат населення на районному рівні, зокрема виконано оцінку втрат через надсмертність в 1933 році для 392 районів у межах адміністративного поділу України станом на квітень 1933 року.

За результатами проведеного дослідження загальні втрати населення України внаслідок Голодомору оцінюються в 4,5 мільйона осіб, зокрема 3,9 мільйона осіб через надсмертність та 0,6 мільйона втрат ненародженими фізіями й структуру таких фальсифікацій, зроблених задля приховування реальних масштабів наслідків Голодомору.

Оцінку прямих (через надсмертність) і непрямих (дефіцит народжень) втрат населення на обласному рівні проведено в межах адміністративно-територіального поділу, який існував в Україні протягом 1932–1937 ро-

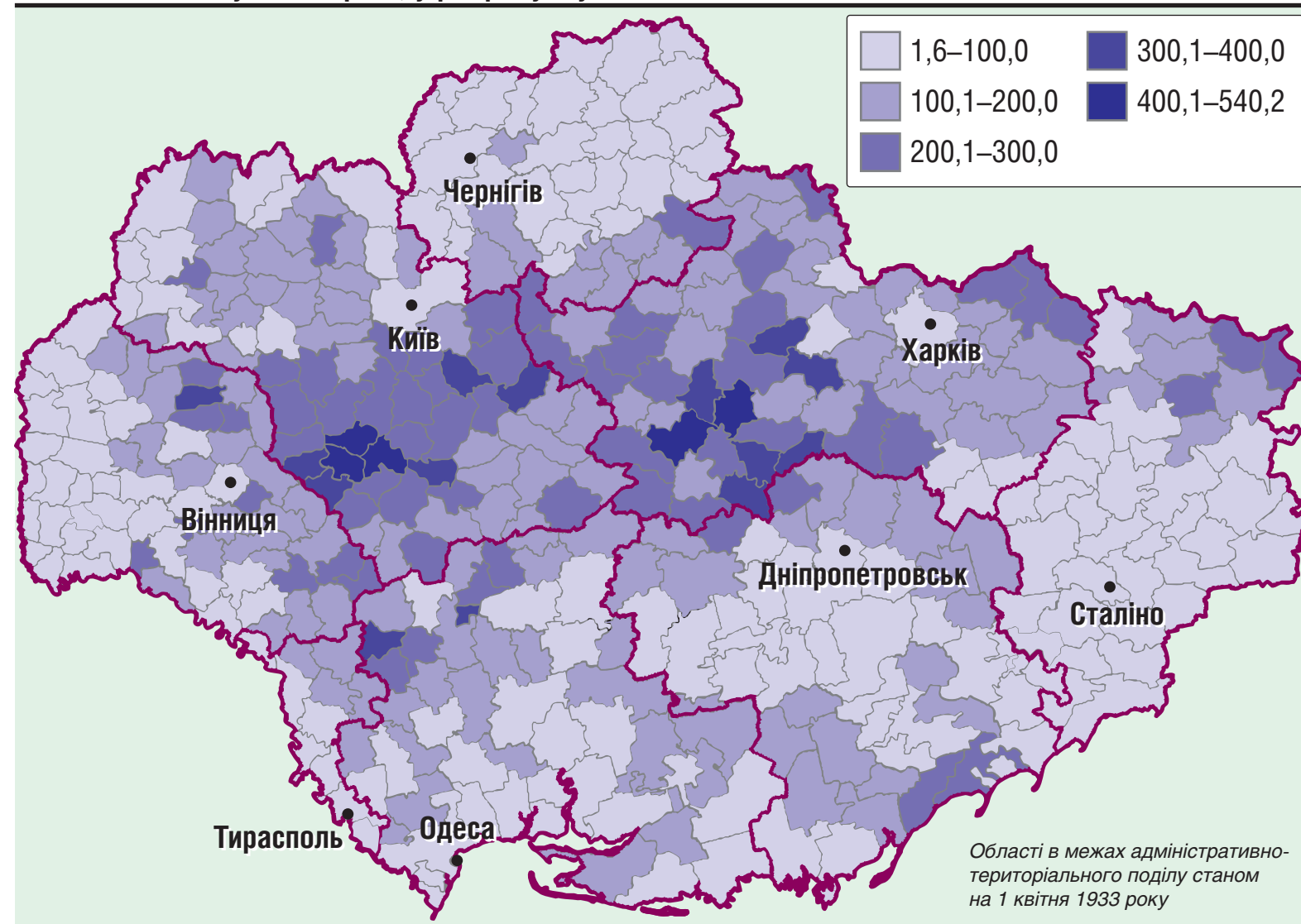
ків, зокрема для восьми регіонів України: Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Київської, Одеської, Харківської, Чернігівської областей та Молдавської АРСР. Необхідність переходу до рівня низових адміністративних районів зумовлена тим, що області на той час були великими за площею й включали території з різними природними й економічними зонами, відрізнялися за рівнем урбанізації, господарською спеціалізацією, рівнем колективізації та іншими соціально-економічними чинниками й політичними обставинами, що мали специфічний вплив на життєдіяльність населення в умовах голоду. Тому наступним етапом стало проведення оцінки втрат населення на районному рівні, зокрема виконано оцінку втрат через надсмертність в 1933 році для 392 районів у межах адміністративного поділу України станом на квітень 1933 року.

КАРТИ СМЕРТІ

райони Київщини й Харківщини, у хлібозаготівлях

демографії та соціальних досліджень НАН України створили електронний Атлас Голодомору

Карта 2. Втрати через надсмертність в адміністративних районах України внаслідок голоду в 1933 році, у розрахунку на 1000 населення

Джерело: Український науковий інститут Гарвардського університету

мільйона серед селян та 0,3 мільйона у містах; дефіцит народжень становить 519 тисяч і 67 тисяч осіб серед міського та сільського населення відповідно. Максимум надсмертності (майже 90%) спостерігався в 1933 році, тоді як більшість дефіциту народжень припадала на 1933 і 1934 роки.

Результати дослідження виявили, що розподіл втрат населення у період голоду вкрай неоднорідний у регіонах, у різних областях кризові явища у відтворюванні населення мали неоднорідну інтенсивність. Таблиця 2 показує, що найбільш втрат зазнали Київська й Харківська області, на які припадає 54% загальних втрат України через надсмертність. У кожній з цих областей передчасно померли понад мільйон осіб.

Оскільки абсолютні втрати населення залежать від чисельності населення певної області, коректніше порівняння відносних показників втрат. Як показує карта 1, найвища інтенсивність втрат 1933 року спостерігалася на Київщині й Харківщині, яка становить 183,5 і 175,9 на 1000 населення. Друге місце на шкалі втрат посідають Вінницька, Дніпропетровська й Одеська області, втрати яких становлять від 90,0 до 117,0 на 1000 населення. Найнижчі втрати спостерігались у Чернігівській та Донецькій областях: 76 і 41 на 1000 населення. Детальніші розрахунки на рівні адміністративних районів свідчать, що існують значні відмін-

ності у втратах населення не лише між областями, а й усередині окремих областей. Карта 2 показує, що вони не стосуються за східно-східного чи північно-південного напрямків. Смуга найвищих втрат через надсмертність від голоду пролягає в Україні через райони Центральної України, її лісостепової зони. Ця смуга втрат не поширена на крайньому заході й охоплює переважно центральні та південні райони Київської та більшості районів Харківської області (у межах адміністративного поділу 1933 року). Варіація показників втрат між районами в межах країни значна. Якщо відмінності між регіонами з максимальним (Київська область) та мінімальним (Донецька область) рівнями втрат становлять у середньому 4,5 раза, то міжрайонні показники лежать у

межах від 1,6 у Ново-Златопольському (єврейському національному) районі Дніпропетровської області до 540,2 на 1000 населення у Тетіївському районі Київської області.

Аналіз на рівні районів дає змогу уточнити й поглибити наше знання про географію голоду та нерівномірність його наслідків. До переліку районів, які можна вважати локальними епіцентрами голоду, де надлишок померлих найбільший і становить від 300 до 540 осіб на кожну тисячу населення, належать: 8 районів Київської області — Тетіївський, Володарський, Ставищенський, Гельм'язівський, Ржищівський, Плисківський, Оратівський, Лисянський; вісім районів Харківської області — Глобинський, Репетівський, Опішніанський, Чутівський, Нехворощанський, Вели-

ТАБЛИЦЯ 2. Втрати через надсмертність в областях України внаслідок голоду 1932–1934 років*		
	Абсолютне число, тис.	У розрахунку на 1000 населення
Україна	3942,5	133,5
Київська	1110,8	205,6
Харківська	1037,6	188,2
Вінницька	545,5	128,2
Дніпропетровська	368,4	100,1
Одеська	326,9	104,8
Чернігівська	254,2	93,8
Донецька	230,8	54,0
Молдавська АРСР	68,3	118,2

*Області в межах адміністративно-територіального поділу станом на 15 грудня 1933 року

ської області, Марківському й Старобільському — Донецької області.

Втрати міського населення помітно нижчі, ніж сільського. Ареали максимальних показників втрат серед городян (від 65 до 102 на тисячу населення) концентруються головним чином у районах Київщини та Харківщини, а також в окремих районах Чернігівщини.

Отримані результати дають підставу стверджувати, що регіональний розподіл втрат від голоду в 1933 році зовсім інший, ніж у 1921–1923 та 1946–1947 роках, під час яких постраждали здебільшого південні області України. 1933-го найбільше потерпіли райони не південних зернових областей, а лісостепові Київської й Харківської, які не відігравали провідної ролі у збиранні зерна та хлібозаготівлях, проте відзначалися нижчими темпами колективізації та отримали нижчі обсяги державної продовольчої допомоги і позики, що свідчить про специфічний характер голоду 1933 року.

Регіональний розподіл втрат населення України внаслідок голоду 1933 року — результат низького впливу цілої низки політичних та соціально-економічних чинників, що потребують подальших глибоких досліджень, але деякі з них очевидні вже сьогодні. Ідеться про вирішальну роль політики, яку провадив Сталін та його найближчі дорадники у Москві стосовно України та її окремих регіонів. Попри протести місцевої радянської влади, центральний уряд у Москві наполіг на нереалістичних планах хлібозаготівель, а в умовах голоду, який виник у результаті цієї політики, віддав пріоритет у наданні продовольчих позик південним регіонам України як головним виробникам зерна.

Максимальне зростання показника смертності від голоду 1933 року відбулося у районах, які не були територіями традиційно підвищеної смертності, тобто у найбільш постраждалих регіонах немає кореляції між районними показниками смертності у докризовий період та їхнім приростом під час голоду 1933 року. Наприклад, на Київщині в 1927–1929 роках показники смертності населення, що перевищували середньообласний рівень, спостерігалися переважно у північних районах Полісся (Олевський, Городницький, Чорнобильський). Натомість у роки голоду поліські райони Київщини постраждали менше, ніж райони, розташовані у центральній та південній лісостеповій частинах області.

Міжрайонний розподіл втрат сільського населення через надсмертність у 1933 році дуже подібний до такого для всього населення, однак рівень втрат значно вищий. Високий рівень втрат серед сільського населення у 1933 році, окрім багатьох районів Київської та Харківської областей, спостерігався також в Янушпільському районі Вінницької області, Савранському й Вільшанському районах Одеської області, Мелітопольському та Ново-Васильківському — Дніпропетров-

Електронний Атлас Голодомору не тільки подає результати виведення з проведеного дослідження. Він дає змогу й науковцям, і дослідникам-аматорам ставити власні запитання та провадити власні дослідження, порівнювати створені мапи. У цьому, мабуть, найбільше досягнення проекту.

З електронним Атласом Голодомору можна ознайомитися за адресою <http://gis.huri.harvard.edu/>